

SZOCIOLÓGIAI SZEMLE 22(3): 4–21.

A modern társadalom funkcionális részrendszereinek egymáshoz fűződő viszonya – a horizontális és vertikális kapcsolatok dinamikája¹

Bognár Bulcsu

bognarbulcsu@btk.ppke.hu

ÖSSZEFOGLALÓ: A tanulmány a luhmanni társadalomelméletnek a modernitás leírásával kapcsolatos egyik alapkérdésével, a részrendszerek jellemzőivel foglalkozik, közelebbről pedig a részrendszerek egymáshoz fűződő kapcsolatáról igyekszik újabb belátásokhoz jutni. Ehhez Luhmann kései munkásságának sporadikus megjegyzéseiből indul ki, amelyek jelzik az alapvetően mellérendelő szerkezetű funkcionális részrendszerek közötti történeti és jelenbeli egyenlőtlenségeket. Ezeket a belátásokat újabb érvekkel kiegészítve a tanulmány azt az állítást fogalmazza meg, hogy a modernitás viszonyai között a részrendszerek horizontális kapcsolatai mellett kikerülhetetlenül kialakulnak hierarchikus (vertikális) szerveződések is. A részrendszerek dinamikáját azok az egyenlőtlen súlyú és gyakoriságú külső irritációk is alakítják, amelyek ugyan nem feltétlenül írják felül az egyes részrendszerek autopoieszisztét, de formálják az egyes részrendszerek jelentőségét a társadalmi kommunikáció folyamatában. A tanulmány másik egysége a szervezet rendszerszintjének elemzésével is rámutat arra, hogy a horizontális mellett a vertikális tagozódás a szocialitás egészére jellemző. A tanulmány ilyen módon arra a megállapításra jut, hogy a luhmanni társadalomelmélet modernitásra vonatkozó leírása korrekcióra szorul.

KULCSSZAVAK: rendszerelmélet, társadalomelmélet, kommunikációelmélet, társadalmi dinamika, autopoieszisz, szervezet, szervezeti és társadalmi kommunikáció

A társadalmi differenciálódás és a részrendszerek kapcsolata

A modern társadalom szociológiai leírásának egyik kulcskérdése a társadalmi differenciálódás eredményeképpen elkülönülő részrendszerek, mezők egymáshoz fűződő viszonyának értelmezése. A társadalomtudományos megközelítés hagyományában (Durkheimtől, Simmeltől kezdve Parsonson, Bourdieu-n át a jelenkorig) mindig hangsúlyos kérdés² körbejárására Niklas Luhmann rendszerelméleti keretben ragadja meg a jelenséget. Luhmann nagy ívű elemzésének középpontjában a modern társadalom részrendszerekre bomló szerkezete áll. A tanulmány

1 A tanulmány elkészítése az Európai Unió támogatásával, a TÁMOP 4.2.1. B-11/2/KMR-2011-0002 sz. (A tudományos kutatások kibontakoztatása a PPKE-n c.) projekt keretében valósult meg.

2 A társadalmi differenciálódásnak a szociológiai hagyományban való tárgyalására lásd Uwe Schimank kiváló elemzését (Schimank 2007).

célja az, hogy a luhmanni elmélet részrendszerek kapcsolatára vonatkozó belátásainak egyfajta korrekcióját fogalmazza meg. Ehhez a részrendszerek belső dinamikájának a kérdését taglalja részletesebben, s részint a luhmanni belátásokból építkezve, részint új elemek bevonásával igyekszik a luhmanni megközelítést továbbgondolni. Ennek során azt értelmezi, hogy a modernitás funkcionális tagolódásának korszakában, illetve ennek kialakulása során (pontosabban a társadalmi kommunikációban való dominánssá válásának létrejöttékor) mennyiben vehető fel az egyes részrendszerek közötti hierarchia kérdése.

Noha a részrendszerek közötti dinamika gondolatmenetünk szempontjából felettebb lényeges terület, Luhmann azonban kevésbé foglalkozott az egyes részrendszerek közötti viszonyrendszerrel, vagy ha mégis, akkor e tekintetben többnyire csak az elméletével kapcsolatos bírálatokra (Willke 1983; Habermas [1985] 1998; Beck 1988; Münch 1991: 172–176; Krawietz–Welker 1992) reagált, illetve felfogását lényegében csak a kérdésre vonatkozó megkülönböztetés egyik oldalára összpontosítva fejtette ki. Az egyes részrendszerek kapcsolatának leírása során ennél fogva a közöttük meglévő azon strukturális kapcsolódásokat emelte ki, amelyek olyan módon teremtik meg a részrendszerek közötti kommunikációs kapcsolatokat (és biztosítják a szocialitás egészének integrációját), hogy nem veszélyeztetik a részrendszerek közötti mellérendelő szerkezetet (Luhmann 1998, 2009a).

Luhmann elmélete ugyanis a modernitás legfőbb jellemzőjének a társadalom azon funkcionális tagolódását tekintette, amely a korábbi korszak hierarchikus szerveződésével szemben a modern társadalmat a hangsúlyozottan egymással mellérendelt viszonyban álló részrendszerek rendszereként értelmezte (Luhmann 1998, 2009a). E társadalomfelfogás legfőbb állítása az, hogy egyik társadalmi részrendszer sem képes befolyásolni a másik működését, mert minden részrendszer saját önreferenciális megkülönböztetésének megfelelően autonóm módon dönt a kommunikáció további kapcsolódásairól, amiből adódóan nem is képes mérlegelni más részrendszerek preferenciakódját. A modernitás ilyen módon tehát leginkább abban különbözne a korábbi történeti korszakoktól, hogy a társadalom egykor hierarchikusan (vertikálisan) szerveződő kommunikációját egy mellérendelő (horizontális) kommunikációs szerkezet váltaná fel, amiben például a politika szférája nem határozhatná meg a gazdaság rentabilitás alapján szerveződő kommunikációját, s nem lenne módja arra, hogy például a tömegmédia informativitást középpontba állító szelekcióját befolyásolja. Ebben az értelemben tehát valóban nem lehet preferált, vagy olyan középpontba álló részrendszerről beszélni, amely befolyást gyakorolhatna más részrendszerek kommunikációjára.

Miközben a luhmanni elmélet számára nyilvánvaló, hogy egyetlen részrendszer sem rendelkezhet centrális szereppel, a részrendszerek bonyolult kapcsolata mégis részletesebb taglalást kíván annál, mint hogy rögzítsük a részrendszerek egymástól való függetlenségét. Luhmann egész életművében csak érintőlegesen foglalkozott azonban azzal a kérdéssel, amely a modernitás egyes funkcioná-

lis részrendszerei közötti társadalmi kommunikáció dinamikájával kapcsolatos. A luhmanni rendszerelmélet többnyire megelegetett annak rögzítésével, hogy az egyes részrendszereknek nincs módjuk a másik részrendszer autonóm racionalitásába beavatkozni, mivel az egyik részrendszerből a másik felé jövő kommunikációs impulzusok csak a részrendszert ért irritációként értelmezhetők, amelyre az adott részrendszer a saját autopoiesziszé mentén ad választ. A nyilvánvalóan Luhmann második alkotói korszakát kijelölő sejtbiológiai kutatásokból (Maturana–Varela 2010) nyert ismeretelméleti belátások alapján értelmezett autopoieszisz-fogalom azonban nem csupán az elkülönülést, hanem a környezeti hatások számbavételét is jelenti. Mégis, Luhmann értelmezése mintha csak a megkülönböztetés egyik oldalára, a hatás (irritáció)-válasz (adaptáció)-reakció kommunikációs sémájának egyik jellemző jegyére összpontosított volna. Azt az összefüggést emelte ki, ami a részrendszer belső, saját elemeiből építkező jellegét fejezte ki, s ami a külvilágtól való eltérést, illetve a részrendszer önreferencialitását biztosította. Kevesebb figyelmet fordított arra, hogy a minden részrendszert körülvevő, nálánál komplexebb környezet miképpen képes (ha nem is meghatározni, de) befolyásolni a rendszer autopoiesziszének tartalmait.

A funkcionálisan tagolódo részrendszerek dinamikája

Miközben Luhmann a fentiekből következően az egyes részrendszerek közötti egyenrangúságot emelte ki, csak az életmű vége felé tért ki arra a társadalmi sajátosságra, hogy az egyes részrendszerek nem azonos súllyal képesek a többi részrendszer kommunikációját befolyásolni.³ Noha az egyes részrendszerek saját racionalitása minden körülmények között megmarad a modernitás időszakában, a társadalmi kommunikáció egésze szempontjából nem lényegtelen strukturáló tényező az, hogy melyek azok a részrendszerek, amelyek saját racionalitása gyakrabban jelenik meg környezeti hatásként, irritációként más részrendszerek kommunikációjára nézve. Másfelől, ha a modernitás részrendszerei közötti dinamikát értelmezni akarjuk, akkor a vizsgálódást ki kell terjeszteni az átmenetiség időszakának hierarchikus viszonyára is, vagyis az egyes társadalmi részterületeknek a funkcionalitás alapján való szerveződése felé tett mozgását is értelmezni kell.

Az utóbbi belátás relevanciáját az is adja, hogy Luhmann alapos és sokirányú történeti fejtegetéseiből (pl. Luhmann [1980] 1993a, [1995] 1999) egyértelműen az derül ki, hogy az egyes részrendszerek történetileg eltérő súlyú szerepre predestináltak. Mivel az egyes részrendszerek közötti viszonyt a történelmi változás sajátosságai határozzák meg, egyfajta történelmi esetlegesség érvényesül a részrendszerek kapcsolódásának dinamikájában is. Ez alapján utal maga Luhmann is arra, hogy a részrendszerek közötti viszony egyenlőtlen lehet (Luhmann 1998:

3 A hangsúlybeli változás jól érzékelhető az életmű két nagy összegző munkája, a *Szociális rendszerek* (Luhmann [1984] 2009a) és *A társadalom társadalma* (Luhmann 1998) között. Miközben a hangsúly mindkét munkában a modern társadalom funkcionális részrendszerei közötti horizontális kapcsolódáson van, az életmű végének nagy összefoglalójában azonban Luhmann helyenként olyan értelmezéseket is megfogalmaz, amelyek a vertikális kapcsolódásokra is rámutatnak.

746–747). Ez nem csupán az egyes részrendszerek történeti kialakulásának időbeli eltérései miatt van, hanem azért is, mivel a társadalmi kommunikáció egésze olyan központilag nem irányított termékeny kiválások sorozatát teszi lehetővé, amelyeknek a szocialitás egészére nézve különböző súlyuk van. Luhmann differenciált elemzése ugyan részletesen leírja ennek a társadalmi változásnak a jegyeit, de talán súlyához mérten kevésbé vet számot ennek a belátásnak a következőkkel.

Ha azonban továbbgondoljuk a luhmanni kiindulást, akkor a modernitás sajátos szerveződésének újabb dimenziói kerülhetnek felszínre. Számot vetve azzal, hogy a modernitásban nem lehetséges olyan központi instancia, amely integrálná a szocialitás szerveződését, a kommunikáció kapcsolódásaiból óhatatlanul az is következik, hogy az egyes funkcionális részrendszereknek eltérő súlyúaknak kell lenniük. Vagyis a társadalmi kommunikáció fenti sajátosságai óhatatlanul egyfajta hierarchikus viszonyt eredményez, még ha ez nem is oldja fel az egyes részrendszerek autopoieszisének tartalmát. A gondolatmenet belátásait a modernitást létrehozó európai társadalomfejlődés viszonyaira alkalmazva aligha vitatható például az, hogy a gazdaság vagy a politika részrendszere nem ugyanolyan mértékben képes saját racionalitását mint irritációt érvényesíteni a többi részrendszer számára, mint mondjuk a sport funkcionális részrendszere. Itt nem csupán arról van szó, hogy a strukturális kapcsolódás száma nagyobb lenne a gazdaság vagy a politika, mint a sport részrendszere esetében (miként ez sok esetben megfogalmazható is), hanem arról is, hogy az egyes részrendszerek által a többi részrendszer számára produkált irritáció mértéke jóval jelentősebb lehet. Az egyes, dominánsabb helyzetben lévő részrendszerek tehát nagyobb mértékben tudják uralni vagy meghatározni egy másik részrendszer környezetét.

Ennek az eltérő mértékű irritációnak pedig abban a vonatkozásban tulajdonítható strukturáló szerepet, hogy az egyes környezeti hatások mindig hatással bírnak a részrendszerek autopoieszisére. Ugyan a részrendszerek saját korábbi, belső (ön)referencialitásuk mentén szelektálnak a kommunikáció folyamatában, de a saját autopoieszisz tartalmi legalább ennyire a környezeti hatások eredményeképpen, az arra való reagálás és elhatárolódás folyamán rögzülnek. Ha tehát egy adott részrendszer nem véletlenszerű gyakorisággal kap impulzusokat az egyes részrendszerektől irritációk formájában, hanem bizonyos részrendszerek akár másoknál jóval gyakrabban, vagy nem feltétlenül nagyobb gyakorisággal, de jelentősebb súllyal jelentenek kihívást, s valamiféle adaptációs kényszert okoznak a részrendszer belső működésére, akkor annak belső racionalitása formálódásában is nagyobb szerepe van a dominánsabb pozícióban lévő részrendszereknek. Mindebből az következik, hogy ebben az értelemben lehetséges a funkcionális részrendszerek közötti hierarchiáról, vertikális kapcsolatáról beszélni, hiszen a környezeti hatások formájában egyes részrendszerek másoknál határozottabban képesek formálni a társadalmi kommunikáció kapcsolódásait.

A fenti gondolatmenet részint következik Luhmann társadalomelméleti és történetiszociológiai fejtegetéseiből is, illetve az életmű végén maga is utal arra, hogy a funkcionális differenciálódás nem kínál egyformán azonos esélyeket az egyes részrendszerek számára: az evolúcióra van rábízva, hogy mely részrendszerek, mely struktúrák maradnak meg inkább, mint mások (Luhmann 1998: 770–771). Ha ezt a jövőre utaló luhmanni megjegyzést a történeti elemzésben is érvényesítjük, akkor ezek a különböző esélyek nyilvánvalóan eltérő strukturális szerepet jelölnek ki az egyes részrendszereknek a modernitás kialakulása során, és a döntően a funkcionális differenciálódás alapján szerveződő korszakban is. Mégis Luhmann jellemzően a funkcionális részrendszerek közötti, imént tárgyalt hierarchikus viszony tételezésével szemben foglal állást (Luhmann 1998, 2009a).

Meglátásom szerint perspektíváját több dolog is abba az irányba mozdította, hogy a vertikális tagolódásnak egyáltalán ne, vagy csak marginális jelentőséget tulajdonítson. Egyrészt a történelmi változás folyamatában kétségtelenül az a folyamat erőteljes, amely a rétegzetből a modern társadalomba való átmenet folyamatában a hierarchikus viszonyok visszaszorulását eredményezi. Másrészt Luhmann joggal állapíthatja meg azt is, hogy a modernitás viszonyrendszerében is jelen lévő hierarchikus szerveződés nem hozhat létre olyan rangsorrendet a részrendszerek között, amely központilag meghatározható lenne (Luhmann 1998: 746–747). Ezek az érvek kétségtelenül jelzik a hierarchikus viszonyok kisebb szerepét a domináns horizontális kapcsolódásokhoz képest, de a társadalmi evolúció során nemcsak megengedik a részrendszerek közötti vertikális kapcsolatokat is, hanem – miként a történelmi elemzések erre rámutattak – ezekkel a viszonyokkal kifejezetten számolni kell a modernitás korszakában is.

Luhmann azonban más érveket is megfogalmaz, hogy igazolja a hierarchikus viszonyok visszaszorulásáról szóló álláspontját. Amellett érvel, hogy az egyes részrendszerek közötti súlybeli különbség észlelése nem annyira az egyes részrendszerek közötti hierarchiát fejezi ki, hanem a megfigyelő perspektíváját: attól függően, hogy a megfigyelő a társadalmi kommunikáció melyik szegmensét, viszonyrendszerét figyeli meg, annak függvénye, hogy mely funkcionális részrendszer érzékeli domináns vagy marginális helyzetűnek. Konklúziójában tehát arra jut, hogy a társadalom immanens működésében ezek a megfigyelői perspektíva általi kiemelések relativizálódnak, és a társadalmi kommunikáció jelentőségének eloszlásában jellemzően az egyenrangúság érvényesül a funkcionális részrendszerek között.

Úgy tűnik azonban, hogy Luhmann érve több okból is finomításra szorul. Ha az ő történeti elemzéseit alapul véve az egyes részrendszerek kialakulása esetén joggal beszélhetünk dominánsabb pozíciójú részrendszer(ek)ről, akkor a társadalmi kommunikáció további menetében is okkal feltételezhető, hogy a súlybeli eltérések a kommunikáció időben későbbi strukturális kapcsolódásainál is megmarad(nak). Ha magától értetődően nincs is okunk azt feltételezni, hogy a kiindulás idősza-

kában jellemző hierarchikus viszony a későbbiek során is megmarad (hiszen a további kommunikáció bizonyosan képes akár a véletlen szerepével, vagy nem várt, ugrásszerű változással vagy más módon ezen változtatni),⁴ másrészt azonban semmiképpen sem feltételezhető az, hogy a funkcionális részrendszerek valami mesterséges egyenrangúság irányába konvergálnak az egymásra gyakorolt hatások (irritációk) tekintetében is. Utóbbit azért is joggal elvethetjük, hiszen a luhmanni társadalomelmélet evolúciófelfogása egész pályáján következetesen minden teleologikus tartalmat elutasít (pl. Luhmann [1975] 1991a, 2010), ennek hiányában pedig aligha lehet azzal érvelni, hogy a modernitás részrendszerei okvetlenül meg kell, hogy szabaduljanak az egymás közötti – a környezeti irritációk formájában megjelenő – vertikális szerveződéstől.

A Luhmann által leírt történelmi evolúció sokkal inkább az ellenkező irányba mutat. A funkcionálisan szerveződő részrendszerek autopoieszisének következménye az is, hogy az egyes részrendszerek autonóm működésükben abban az értelemben is képesek elkülönülni a környezetüktől, hogy saját kommunikációjuk számára saját időt teremtenek (Luhmann [1975] 1991b). Ez az időbeli viszonylagos függetlenség ugyanis ahhoz is hozzásegíti a részrendszerek kommunikációját, hogy az – a korábbi korszakhoz mérten – nagyobb egyenlőtlenéget is képes tolerálni. Vagyis a modernitás bekövetkezte azzal is együtt jár, hogy az egyes részrendszerek egymásra utaltságuk mellett nagyobb függetlenséggel is rendelkeznek saját működésükben. Ebből következik az is, hogy a modernitással a részrendszerek irritálhatósága növekszik (Luhmann 1998: 789), hiszen immár nem ráutalt egy központi szerveződésre. Ez a növekvő irritálhatóság és a társadalmi kommunikációban növekvő kölcsönös irritációk azonban annak a részrendszerek közötti pozicionálásoknak a függvényei, amelyeket a történelmi fejlődés esetlegesen, és semmiképpen sem egyenrangúan kialakított. Úgy is fogalmazhatnánk, hogy a történelmi evolúció mindenkorai sajátságosságából és a részrendszereknek a modernitás körülményei között növekvő tanulóképességéből következik, hogy a részrendszerek kommunikációjában nagy valószínűséggel nem jöhet létre, vagy legalábbis nem lesz jellemző az az egyensúlyi állapot, amely azonos erősségű és azonos intenzitású irritációk struktúráját hozná létre. A modernitás részrendszerei közötti társadalmi kommunikáció azokat a csomópontokat, vertikális kapcsolódásokat is tükrözi, amelyek az egyes részrendszerek dominánsabb, mások kevésbé fontos szerepét is kijelölik.

Miközben tehát Luhmann joggal állapíthatja meg azt, hogy a modernitás körülményei között egyik részrendszer sem veheti át a vezető szerepet, ehhez a megállapításhoz azt is hozzá kell fűzni, hogy sem a részrendszerek közötti kommunikáció egyensúlyi helyzete, sem azonos súlya nem feltételezhető a társadalmi

⁴ A társadalmi változás lehetőségeit taglalva Luhmann mindezeket a lehetőségeket felsorolja (Luhmann 2005), ezzel újra kifejezve azt, hogy általános társadalomelmélete nemcsak a legfőbb vitapartnernek tekintett kritikai hagyománytól, hanem a konzervatív szemlélettől is távolságot mutat, amennyiben sem a folytonosságot, sem a forradalmi változásokat (diszkontinuitásokat) nem értékeli pozitívan.

kommunikáció jellemző eseteként. Ez az állítás a kései Luhmann részéről annyiban nyer megerősítést, hogy a részrendszerek közötti strukturális kapcsolódások sajátosságainak taglalásakor lényeges szerepet tulajdonít annak, hogy milyen irritációkkal kell egy rendszernek foglalkoznia. Emellett azt is megfogalmazza, hogy ezek az irritációk lehetnek erősebbek vagy gyengébbek is (Luhmann 1998: 780). Ebből adódóan tehát az egyes részrendszerek nem azonos módon pozicionáltak a társadalmi kommunikációban. Minden bizonnyal ezen elszórt megjegyzésekkel is összefüggésben a kései Luhmann azt az óvatos hipotézist is papírra veti, hogy a részrendszerek evolúciójában feltehetően egyes részrendszerek inkább kedvezőbb helyzetben vannak, mint mások, és azt is megállapítja, hogy mindez a „társadalom kiegyensúlyozatlan fejlődéséhez vezet” (Luhmann 1998: 764). Feltehetőleg a szóhasználat némi értékvonatkoztatást is takarhat: mintha a luhmanni megállapításból egyértelműen következő vertikális szerveződés helyett – társadalomelméletének a kérdéskörhöz kapcsolódó többségi állításaihoz híven – számára a horizontális lenne kívánatosabb. Ami lényegesebb azonban: a mellérendelő szerveződés melletti hierarchikus kapcsolódás megléte Luhmann számára is érzékelt az életművet záró nagy összefoglalójában.

A modernitás funkcionálisan tagolódó részrendszerei között hierarchikus viszonyt megállapító értelmezésem megerősítést kap Luhmann egy másik, látszólag az álláspontommal szemben megfogalmazott érvéből is. Az életmű utolsó korszakában a visszatérő bírálatokra reagálva Luhmann gyakran fogalmazott úgy, hogy a modernitás viszonyai közepette csak az a funkcionális részrendszer juthat központi szerepbe, amely működésében leginkább csődöt mond (Luhmann 2005: 270–271, 1998a: 769). A dominanciát tehát azzal vívja ki, hogy a diszfunkcionalitása az összes többi részrendszer számára működési nehézséget okoz, vagyis hatása minden társadalmi részrendszerre kiterjed.⁵ Luhmann ezzel a példájával azt akarja egyértelműen kifejezni, hogy a funkcionális tagolódásában egy részrendszer dominanciája – a baloldali, kritikai nézőpont felfogásával szemben – éppen nem a hatalomból, hanem a hatalomnélküliségből eredeztethető.

Az ebben a vonatkozásban meggyőző érve azonban két szempontból is rámutat arra, hogy problematikus a részrendszerek között egyenjogúságot feltételezni. (Ennek jelentősége az, hogy ha valóban nem lehet az egyenlőség mellett érvelni, akkor a részrendszerek közötti egyenlőtleniségből magától értetődően következik a horizontális viszonyok mellett a vertikális viszonyok megléte is.) Egyrészt a részrendszer csődjét és az ezáltal dominanciáját megfogalmazó luhmanni értelmezés történeti példát hoz arra, hogy a hierarchikus szerveződés mégiscsak (feltehetően nem is ritka) eseménye a társadalmi kommunikáció modern szerveződésének. Másrészt pedig (és ez a fontosabb), ha a luhmanni társadalomelmélet alapján ugyanazon megkülönböztetés mindkét oldalát mérlegeljük, akkor egy részrend-

5 Luhmann példája az, hogy ha a gazdaság nem képes elegendő pénzt termelni, az ugyanúgy kihat az összes egyéb részrendszer működésére, mintha a jog részrendszere nem lenne képes panaszos esetekben a jogszerűséget biztosítani a társadalmi cselekvők számára.

szer dominanciája nem csak a működésképtelenségből, hanem a történetileg kondicionált központi(bb) szerepből is eredeztethető. Legalábbis ha Luhmann alapján történetileg feltételezhetjük egy részrendszer diszfunkcionális működését, akkor éppen a történeti fejlődés (már korábban elemzett) sajtószerevése miatt a dominánsabb szerep is hasonlóképpen lehetséges; sőt ez a részrendszerek minden vonatkozásban egyidejű fejlődésének felettébb nagy valószínűtlensége miatt kikekulhetetlen történelmi realitás.⁶

Mindezek a megállapítások azonban nem írják felül azt a luhmanni belátást, hogy az egyes részrendszerek belső működésükben olyan autonómiával rendelkeznek, amely más vonatkozásban az egyes részterületek horizontális szerveződéését is kifejezi. Másrészt az előbbieket alapján jó okkal feltételezhetjük, hogy a részrendszerek nem csak kizárólag horizontális, hanem vertikális szerveződéssel is rendelkeznek. Meglátásom szerint ezt az állítást támasztja alá – Luhmann szándékaival szemben – az az értelmezés, amelyet a modern társadalom önleírásáról ad. Úgy látom, ennek több vonatkozása is azt erősíti meg, hogy a részrendszerek viszonyában a kétségtelenül meglévő horizontális kapcsolódások mellett vertikális szerveződések is vannak. Luhmann a modernitás önleírásának taglalásakor ugyanis arra hívja fel a figyelmet, hogy egyfajta diszkrepancia van a társadalmi kommunikáció strukturális kapcsolódása és a társadalom önleírása között (Luhmann 1993a, b). Noha Luhmann gyakran fejezi ki azt, hogy a koevolúció megléte a feltétele a szocialitás egyes szférái közötti kapcsolódásoknak, ebben a vonatkozásban érzékeli az időbeli eltéréseket is. Ez alapján a modern társadalmi kommunikációt egyértelműen a funkcionálisan differenciálódó részrendszerek horizontális viszonyrendszerével gondolja elsősorban jellemezhetőnek, a társadalom önleírásában azonban az óeurópai szemantikának azt a dominanciáját érzékeli, amely változatlanul a korábbi, stratifikáció alapján szerveződő korszak szemantikáját fejezi ki, s ami ekképpen egy hierarchikus nézőpontot jelent (Luhmann 1991c, 1993c, 1996).

Miközben tehát Luhmann joggal mutathat rá arra, hogy a jelenbeli modern társadalom egy olyan szemantikával igyekszik saját magát értelmezni, amely jellemzően a 19. századi társadalmi viszonyokat tükrözi, miként joggal ostromozhatja az e szemantikát érvényesítő, a közéleti diskurzust uraló értelmiség óeurópai szemantikáját,⁷ amennyire megalapozottan hívhatja fel evolúciós szempontból a társadalomszerveződés és az önleírás történetileg meglehetősen gyakori diszkrepanciájára a figyelmet, nagyon kevésbé vet számot ennek az óeurópai szemantikának a társadalmi kommunikációra gyakorolt hatásával. Úgy látom, hogy a modernitásnak jellemzően az óeurópai szemantikához kapcsolható önleírása nem csupán szociológiai elemzésre érdemes adottság, hanem olyan tényező is, amely képes

6 Ennyiben mind a kritikai beállítódás minden hierarchiát a hatalomra visszavezető értelmezése, mind Luhmann a dominanciát csak a hatalomnélküliség vonatkozásában érzékelő érvrendszerre rövidre zárt a mindkét irányú kapcsolódást feltételező komplex elemzési szemponthoz mérten.

7 A közéleti diskurzusról és az értelmiség óeurópai szemantikájáról lásd részletesebben: Bognár 2009a, 2011.

a modern társadalom strukturális kapcsolódásait befolyásolni. Ez a szocialitás mindhárom (interakciós, szervezeti és társadalmi) rendszerszintjén gyakran megfogalmazott valóságértelmezés ugyanis olyan általános kommunikációs impulzusokat, luhmanni terminológiával élve irritációkat jelent a szocialitás egészében, amely nem maradhat következmény nélkül a modernitás komplex kommunikációs kapcsolódásaiban.

Megalapozottan feltételezhető, hogy ez a sok helyről jövő, homogén tartalmú, a kommunikációs kapcsolódásokban hierarchikus viszonyt tételező kommunikáció a szocialitás minden szférája számára olyan környezeti hatást jelent, amelytől az egyes rendszerek autopoiézisze sem tekinthet el. Másképpen fogalmazva, ha a kommunikációs impulzusok nem véletlenszerűek a strukturális kapcsolódások horizontális vagy vertikális tartalmát illetően, hanem jellemzően azt kommunikálják, hogy a vertikális szerveződés határozza meg a szocialitás kommunikációs szerveződéseit, akkor ez a tényező szerepet játszik abban, hogy a részrendszerek belső autopoiézisének egymás közötti horizontális kapcsolódásai *mellett* vertikális kapcsolódások is létrejöjjenek.⁸ Amellett érvelek, hogy ha a modern társadalom leírásának többségi óeurópai szemantikája a történeti fejlődésben központi szerepet betöltő gazdasági és politikai részrendszer primátusát hangsúlyozza, akkor ez azt is befolyásolja, hogy ezeknek a részrendszereknek a racionalitását megjelenítő kommunikáció gyakrabban és/vagy erőteljesebben jelenhet meg olyan irritációként a többi részrendszer kommunikációjában, amely adaptációs kényszert eredményez.⁹ Ez ugyan nem írja felül a többi részrendszer autopoiézisét, de hatásgyakorlásával szintén felelős azért, hogy a részrendszerek között hierarchikus mozzanatok is megjelenjenek a szocialitás egészét érintő kommunikációban.

Az e tekintetben központi(bb) pozíciójú részrendszerek dominanciáját és a részrendszerek közötti vertikális szerveződés lehetőségét növeli az is, hogy a modernitás időszemlélete is olyan változást indikál, amely a különböző részrendszerek között hangsúlybeli eltolódásokat (is) eredményezhet. Ez a részrendszerek egyre komplexebb kapcsolódásaival és növekvő teljesítményével is összefüggésben azt eredményezi, hogy a korábbi történeti korszakoknak az örökkévalóságra, illetve a változás és stabilitás megkülönböztetésére vonatkozó időszemantikáját egyre inkább a múlt és jövő megkülönböztetésére vonatkozó időfelfogás váltja fel (Luhmann 2005: 326–327, 2009c).¹⁰ Ez az időstruktúra azonban nem csupán a

8 Fontos hangsúlyozni, hogy gondolatmenetem nem amellettt igyekszik érvelni – miként teszi ezt a baloldali, kritikai diskurzus –, hogy minden társadalmi kommunikáció csak hierarchikus viszonyban lenne értelmezhető és csak a konfliktuselméleti megközelítés érvényességét tudja elképzelni. (Ennek teljesen explicit megfogalmazására lásd Bourdieu (2002, 2008) vagy Boltanski munkásságát (Boltanski 2008; Boltanski–Thévenot 2008). Értelmezésem a luhmanni megközelítés e tekintetben konszenzuselméleti értelmezésének kiigazítására tesz kísérletet. (Itt is jelezve, hogy Luhmann egész társadalomelméleti munkássága – Parsonsszal szemben – nem belerendezhető egy konszenzuselméleti vagy konzervatív értelmezési keretbe. Utóbbiról lásd bővebben: Bognár 2009b).

9 Terjedelmi okok miatt nincs itt lehetőség arra, hogy a kérdéskörünkhöz kapcsolódóan részletesebben tárgyaljam a Luhmann és Willke közötti vitát. Ezért csak utalok arra, hogy Willke álláspontja szerint a modernitásban az állam olyan, a részrendszerek mellérendelő szerkezetét felülíró jogosítványokkal rendelkezik, amelyek korlátozzák a részrendszerek autonómiáját (Willke 1983). Az ezen a szálon Luhmannat továbbgondolni igyekvő megközelítés (Willke 2001, 2003) ugyan álláspontomhoz hasonlóan a horizontális kapcsolódások szerepét hangsúlyozza, de azt nem az egyes részrendszerek kapcsolatában érzékeli, hanem a hierarchikus szerkezetet a részrendszereket meghatározó intézményekben fedezi fel.

10 A luhmanni időszemlélet elemzésére és továbbgondolására lásd Karácsony András elemzését (Karácsony 1995: 137–170).

múltban érvényesnek tűntnek a kétségbe vonását hozza magával, hanem a jelenkor problematikusságát is tételezi. Ezzel a változással jellemezhető modern dinamika pedig – ahogy a kései Luhmann fogalmaz – egyre inkább a „fresh money” és a „new information” középpontba állítását eredményezi (Luhmann 2008: 44).

A gazdaság és a tömegmédiá ilyen módon azonban nem csupán a modern társadalom dinamikájára gyakorol nagyobb hatást, hanem az egyes részrendszerek kommunikációjára is. Annál inkább is, mivel a modern társadalom önleírása is egyre gyakrabban történik (a politikai mellett) ezen részrendszerek nézőpontjából. A gazdaság és a politika (az utóbbi évtizedben a valóságkonstrukció szempontjából megnövekedett szerepű tömegmédiával együtt) tehát a társadalmiság megfigyelésének több szegmensében is központi súllyal rendelkezik. Ez erőteljesebb környezeti hatásként jelenik meg a társadalmi részrendszerek kommunikációjában,¹¹ míg mások szerepe több vonatkozásban is inkább perifériálisnak tekinthető.¹² Ez pedig a részrendszerek közötti vertikális szerveződés tartalmaira is rámutat.

A részrendszerek és a szervezetek kapcsolatának dinamikája

Anélkül, hogy a szocialitás szerveződésének egy újabb rendszerszintjét is részletesebben bevonnánk az elemzésbe, röviden ki kell térni a szervezet és a részrendszerek kapcsolatának sajátos dinamikájára is, mint egy olyan szférára, amely szintén jelzi a strukturális kapcsolódások horizontális és vertikális vetületeit is a modern társadalomban, illetve amely visszautal a részrendszerek egymás közötti dinamikájára. E kérdéskör tárgyalása szintén a kései Luhmann munkásságához köthető. Ez az az időszak, amikor általános rendszerelmélete a szerveződések rögzített jellege, stabil struktúrát mutató jegyei mellett egyre inkább a kapcsolódások cseppfolyós jellegét is kiemeli.¹³ Luhmann-nak az általános rendszerelmélet szintjén történő perspektíva-váltása – éppen nagyfokú belső koherenciára törekvése és rendszerező képessége miatt – nem marad hatástalan a társadalomelméletére sem. Az autopoietikus fordulattal is összefüggésben tehát a kései írásaiban újraértelmezi a részrendszerek és a szervezetek kapcsolatát is, s ennek következtében egyre távolabb kerül a klasszikus, leginkább Talcott Parsons nevével fémjelzett rendszerelmélettől.

11 Mivel azzal kapcsolatban, hogy mi történik a világban, egyre inkább a tömegmédiából értesülünk, ennek a részrendszernek kitért szerepe van a modern társadalom önleírásában. Ez a hatás pedig azt eredményezi, hogy az egyes részrendszerek autonóm, önreferenciális működéséből azok a kommunikációk válnak lényegessé a kifelé irányuló kapcsolódások tekintetében, amelyek a tömegmédiá informatív-nem informatív bináris kódja alapján történő szelekciójában pozitív értékkel rendelkeznek. Ez eredményezi azt például, hogy a részrendszerek közül a jól pozícionált gazdaság teljesítményét is a könnyen számszerűsíthető adatok (például a GDP növekedése vagy csökkenése) mentén értelmezzük, és teljesítményét a többi részrendszer és a társadalmi kommunikáció egésze is hajlamos ezen adatok alapján megítélni.

12 A többszörösen speciális helyzetű vallás (erről lásd részletesebben: Bognár 2008) mellett talán a sport és a művészet részrendszere nevezhető meg olyan funkcionális szerveződésként, amely a gazdasághoz és a politikához mérten határozottan kevesebb irritációt jelent a többi részrendszer működésére. Különösen a művészet e szerepe tűnik visszaszorulónak azáltal, hogy a modern társadalom poliszemikusságával együtt az emberek szépre vonatkozó ítélete is egyre inkább egymástól távolságot mutató miliőstrukturális sémával rendelkezik (Schulze 1993). Ebből adódóan a modernitás – a korábbi történelmi korszakokhoz mérten – meglehetősen sokféle szépre vonatkozó állítást tűr meg, anélkül, hogy az ítéletek a többi részrendszer számára is adaptációs kényszert jelentő konfliktussá válnának. (Hol vagyunk már attól, hogy egy Wagner-opera [*Tannhäuser*] vagy egy Sztravinszkij-baletzene [*A tavasz áldozat*] oly módon ossza meg a közönséget, hogy a politikának és más részrendszereknek kelljen akut módon reagálniuk a saját megkülönböztetésük mentén az őket ért irritációra!)

13 Erről a perspektíva-váltásról lásd részletesebben: Bognár (2009b).

Ez a fordulat a luhmanni társadalomelméletben a részrendszerek és a szervezetek közötti strukturális kapcsolattal foglalkozó megközelítésére is kihat. Noha Luhmann a korábbi korszakban sem kötötte egyértelműen a szervezeteket az egyes részrendszerekhez (amennyiben társadalomelmélete megengedte, hogy egyes szervezetek a részrendszerektől függetlenül, vagy nem egyértelműen egy részrendszerhez köthető módon jöjjenek létre), de a szervezetek többségét elsősorban az egyes részrendszerek működését segítő társadalmi szerveződésként értelmezte. A szervezetek legfőbb feladatát ekkor még abban látta, hogy az segítse az egyes részrendszerek működését a részrendszer racionalitását tükröző döntésekkel. Tehát feladata lényegében a komplexitásnövekedéssel együtt járó kommunikációs nehézségek legyűrése, illetve a részrendszer autonómiájának a biztosítása volt. Ez a szervezeti kommunikáció egyúttal újabb komplexitásnövekedés lehetőségét is magában rejtette abban a kölcsönös viszonyban, amely a részrendszer és a szervezet egymásra utalt kommunikációját jellemezte, s amelyben a szervezet ugyanúgy képes volt a részrendszer saját racionalitásának elkülönüléséhez hozzájárulni, miképpen a további strukturális változást is lehetővé tette (Luhmann 1978, [1981] 2009b).¹⁴

Ez az értelmezés magától értetődően olyan erős strukturális kapcsolódást tételezett fel az egyes részrendszerek és szervezete(i) között, amelyben a szervezeti kommunikáció a részrendszer racionalitását tükröző kommunikációjában intézményesült is. A részrendszerek és intézményei, vagy intézményrendszere kapcsolatában tehát stabil struktúrák határozták meg a kettős kontingencia lehetséges feloldásait. Ennek esetlegességét ilyen módon az intézményesült szervezeti döntéshozatali mechanizmus struktúrája jelölte ki, természetesen visszautalva a részrendszer racionalitására is.¹⁵ Ez az értelmezési keret a maga módján jól tudta ábrázolni a modernitásban növekvő súlyú intézményesülés folyamatát, és nem maradt adós a szervezetek és a részrendszerek belső dinamikájának leírásával sem.¹⁶ Másrészt aligha adhatott választ azokra a szervezet rendszerszintjén is megfigyelhető jelenségekre, amikor a társadalmi kommunikáció nem feltétlenül a szervezeti célok mentén szerveződött.

A szervezeti kommunikáció ugyanis nem csupán a szervezet explicit célja köré szerveződhet, amennyiben a rendszerszintet meghatározó döntések adott esetben más részrendszerek vagy a szimbolikusan általánosított kommunikációs médiumok racionalitása alapján is létrejöhetnek. Arról a társadalmi jelenségről van szó (maradva a gazdaság példájánál), amikor egy ipari vállalat vagy egy bank

¹⁴ Luhmann a szervezeti kommunikációra vonatkozó elméletét három jelentősebb írásban (Luhmann 1978, 2001, [1981] 2009b) fogalmazta meg. A tájékozódást azonban nehezíti, hogy a hetvenes évekbeli álláspontját tükröző írása és a kilencvenes években keletkezett, de csak posztumusz kiadott munkája is ugyanazzal a címmel (*Organisation und Entscheidung*) jelent meg, noha a két írás megközelítésében markáns eltérések vannak.

¹⁵ Például a gazdaságnak a rentabilitást középpontba állító racionalitását a szervezeti rendszerszinten azokban az intézményekben (ipari vállalatokban, bankokban stb.) folyó döntések határozták meg, amelyek a részrendszer preferenciakódja mentén tájékoztódtak.

¹⁶ Nem véletlen, hogy a hazai, luhmanni rendszerelméleti értelmezés első képviselője, Pokol Béla éppen az intézményesülés és folyamatának leírását tekintette a luhmanni társadalomelmélet egyik erényének, és az intézményesülés kiemelésével igyekezett továbbgondolni ezt a rendszerelméletet (Pokol 1990, 1992).

döntését nem a rentabilitásra törekvés határozza meg, hanem mondjuk a politika részrendszerének vagy a szerelem kommunikációs médiumának a racionalitása. A luhmanni rendszerelmélet talaján ennek a társadalmi világunkban gyakran tapasztalt jelenségnek az értelmezésére legalább két lehetőség nyílik. Vagy a szervezeti döntés korrupciójára irányítjuk a figyelmünket, mondván, hogy az nem a szervezethez rendelt részrendszer racionalitását, hanem egy külső tényezőt, a részrendszer autopoieszisztól idegen megkülönböztetési struktúrárt érvényesített. Az értelmezés ez esetben érintetlenül hagyja a részrendszerek és szervezetek stabil struktúrárt megfogalmazó koncepcióját, hiszen a társadalmi jelenség értelmezésekor az egyik stabil struktúrárt (jelen esetben a gazdaság részrendszerét és a hozzá kapcsolódó szervezet racionalitását) felülíró másik stabil struktúra (a politika vagy a szerelem területe) tételezésével operálunk.

A jelenséget azonban értelmezhetjük a társadalmi kommunikáció cseppfolyóságára utalva is. Ez esetben arra mutatunk rá, hogy a társadalmi kommunikáció jellegét a mindenkor kommunikáció pillanatnyi kapcsolódása határozza meg. A példára visszatérve, ha a bankközpontban az új munkatárs alkalmazása során politikai vagy személyes (szerelmi) szempontok a döntőek, akkor a szervezeti döntést az adott kommunikációs helyzet preferenciakódja mentén értelmezzük. Vagyis a jelenség szociológiai értelmezése során a szervezeti kommunikációt (hasonlóan az interakció rendszerszintjéhez) az alapján soroljuk az egyik vagy másik részrendszerhez vagy kommunikációs médiumhoz, hogy az a kommunikációjában melyik terület önreferencialitását érvényesíti. Nincs itt mód arra, hogy ezen gondolatmenet során kitérjek ennek a perspektívaváltásnak az összes társadalomelméleti következményére, de az világosan látszik Luhmann kései írásaiból, hogy – hangsúlyozottan a kilencvenes évektől kezdve, miközben nem negligálta a stabil struktúráknak a szerepét sem – alapvetően a cseppfolyós struktúrák tételezésének irányába mozdult el. Másképpen fogalmazva, Luhmann munkásságának utolsó korszakában úgy látja, hogy a modernitás komplex viszonyrendszere leírhatatlan a kettős kontingencia feloldásában rögzült előzetes, és ennyiben stabil struktúrák tételezése nélkül, másfelől annak is hangot ad, hogy a konkrét társadalmi kommunikációt mindig pillanatnyi megvalósulása és ennyiben változása mentén kell értelmeznünk.

A társadalmi kommunikáció cseppfolyóságának kiemelése hozza magával, hogy Luhmann átértékeli a részrendszerek és a szervezetek viszonyáról korábban megfogalmazottakat. Ugyan változatlanul azt állítja, hogy a részrendszerek kommunikációja köthető szervezetekhez (például az iskolához, a kórházhoz stb.), de mindig a konkrét kommunikációs helyzet dönti el, hogy melyik részrendszer racionalitása érvényesül. (Luhmann példája a szervezeti kommunikáció cseppfolyóságára az iskola esetében az, hogy az itteni szervezeti kommunikáció nem feltétlenül kötődik az oktatás részrendszeréhez, hanem az iskolai kommunikáció lehet a vallási vagy politikai kommunikáció burkolt formája is [Luhmann 1998a:

775]). Ezek a kései belátások nyilvánvalóan relativizálják a korábbi időszak stabil struktúrát megfogalmazó nézetét, és az intézményesülés folyamatának is más hangsúlya lesz.¹⁷

Mostani vizsgálódásunk szempontjából azonban az a legfontosabb, hogy általa a részrendszerek egymáshoz fűződő kapcsolatának értelmezéséhez is új szempontokat kapunk. Úgy látom, hogy a cseppfolyósság gondolatának érvényesítése azzal a következménnyel jár, hogy a társadalomelméleti magyarázat a részrendszerek közötti strukturális kapcsolódásokat is inkább dinamikájában képes leírni. A társadalom leírása ilyen módon nem annyira a részrendszer és szervezeti közötti stabilitás mentén értelmeződik, hanem nagyobb mozgásteret ad a pillanatnyi kommunikációk dinamikájának, amely az egyes szervezetek esetében akár nagyon különböző részrendszerhez való kapcsolódást is megenged. Ez a koncepcióváltás kétségtelenül előnyökkel kecsegtet abból a szempontból, hogy erőteljesebben tudja szemléltetni a modern társadalmi kommunikáció nagyobb egymásrautaltságát és a korábbi történeti korszakhoz képest sokirányúbb, komplexebb strukturális kapcsolódásait (Luhmann 2009d). Másfelől bizonyosan nehezebbé teszi az egyes részrendszerek autopoiesiszének értelmezését, hiszen ha a pillanatnyi kommunikáció gyakran vagy folyamatosan változó „racionalitáspreferenciákat” mutat, akkor az egyes részrendszerek önreferencialitásának időbeli dimenzióját is csak komplexebb elemzés ragadhatja meg. Vagyis a kommunikáció korábbi kapcsolódásokra visszautaló, illetve a jövőbeli kapcsolódásokra előremutató tartalmának feltárása is összetettebb elemzést kíván.¹⁸

Egyúttal gondot jelent a részrendszerek és szervezeteik esetében a korrupció, vagy másképpen a részrendszer racionalitásán kívül eső megkülönböztetések értelmezése is. Ha a szervezeti kommunikáció esetében megalapozott módon amellet érvelhetünk, hogy annak döntési mechanizmusa időben akár több részrendszerhez, vagy a szimbolikusan általánosított kommunikációs médiumokhoz kapcsolódhat, akkor nehezebbé válik annak eldöntése, mikor beszélhetünk korrupcióról s mikor nem. Ennek megállapítása feltehetően azon alapulhat, hogy mi az elsődleges preferenciakód a társadalmi kommunikációban, illetve egyszerű esetben a megítélés alapja az, hogy a megkülönböztetés struktúrája illeszkedik-e az intézményesült szervezet explicit céljaihoz vagy sem. Vagyis a korábbi példához visszatérve, a korrupció megvalósulása az alapján ítélni lehet, hogy a kommunikációt a rentábilis–nem rentábilis megkülönböztetés vagy más preferenciakód határozza-e meg.

A struktúrák cseppfolyósságának problémakörétől függetlenül is sokszor ne-

17 Ezzel a koncepcionális változással is összefügg, hogy Pokol Béla intézményesülésnek nagyobb szerepet szánó értelmezése kevésbé találja meg a kapcsolódásokat Luhmann kései korszakához, noha a cseppfolyósság beemelése a társadalomelméletbe nem feltétlenül assa alá a stabil struktúrák tételezését, s nem teszi lehetetlenné a társadalom integrálódását sem. Utóbbiról lásd részletesebben: Bognár (2009b).

18 Az empirikus társadalomkutatásban nem lesz elégséges az, hogy például egy gazdasági döntéshozatali mechanizmust az egymás utáni kommunikációk sorozatában értelmezzünk, hanem nyomon kell követni azokat a megszakadó, majd újra előbukkanó kommunikációs aktusokat is, amelyeket a rentabilitás preferenciakódja határoz meg, miközben ugyanezt az elvet kell alkalmaznunk a többi, időben és térben hasonlóképpen szakadozott preferenciakódok megfigyelése esetében is.

héz meghúzni a határt a kettő között. Visszakanyarodva a szervezet működésével kapcsolatos példához, nehéz eldönteni, hogy a munkatársnő mosolya a szervezeti célokhoz illeszkedően a gördülékenyebb döntéshozatalt segíti-e, vagy a szerelem szimbolikusan általánosított médiumához köthető csábítás kommunikációjaként értelmezhető. Vagy a pártközpontból jövő javaslatot az új munkatárs személyére a szervezet (a bankközpont) explicit céljait segítő, a rentabilitást mint preferenciakódot érvényesítő segítségként, vagy a politikának a gazdaság részrendszerének racionalitását felülíró beavatkozásaként lehet-e értelmezni. Noha a felvetett probléma esetében a kommunikáció későbbi, időbeli kapcsolódásai választ adhatnak a korrupció bekövetkeztének vagy elkerülésének kérdésére,¹⁹ de az adott kommunikációs helyzetben ennek megítélésére nincs lehetőség. Ennek oka az, hogy a kommunikáció csak a korábbi strukturális kapcsolódásokra tud visszautalni, amely a pillanatnyi döntés esetében kevés támpontot ad arra, hogy a kommunikációt korrupciónak vagy a rentabilitás racionalitásába illeszkedő tartalmúnak tekinthetjük-e.²⁰

Visszatérve a szervezetek és a kommunikáció cseppfolyóosságának kérdéséhez, a kései Luhmann szervezetszociológiájából az következik, hogy a még szigorúan az egyes részrendszerek alá rendelt, kifejezetten a részrendszer racionalitását segítő szervezetek esetében is számot kell vetni azzal, hogy a kommunikáció kapcsolódásai nem kizárólag a szervezet explicit céljai mentén történnek. A példánál maradva a bankközpont kommunikációja értelmezhetetlen, ha minden esetben a részrendszer explicit racionalitását, a rentabilitás által meghatározott döntéshozatalt kérjük rajta számon. Hangsúlyozottan itt arról a kommunikációs sajátosságról van szó, amikor az egyéb részrendszerek vagy a szimbolikusan általánosított kommunikációs médiumok úgy jelennek meg az intézményes kommunikációban, hogy ezt a beavatkozást semmiképpen sem lehet – az előbbi példákhoz hasonlóan – korrupciónak vagy korrupciógyanús helyzetnek tekinteni. A munkavégzés során a kolléga tanítása (oktatási részrendszer), a szervezeti működés jogszerűségét tárgyaló beszélgetés (jogi részrendszer), vagy akár a munkatársak között kialakuló barátság, szerelem (szimbolikusan általánosított kommunikációs médium) aligha, vagy nem feltétlenül értelmezhető korrupcióként még akkor sem, ha nem a szervezet explicit céljait tükrözi.

A kommunikáció cseppfolyóossága a részrendszerek egymáshoz fűződő kapcsolata tekintetében mindenesetre megmutatja azt, hogy a korábban stabilan egy részrendszer fennhatóságaként értelmezett szervezeti kommunikáció is átszótt azokkal a részrendszerek közötti strukturális kapcsolódásokkal, amelyeket – eddigi történeti fejtegetéseinkből következően – a horizontális mellett vertikális

19 A szervezeti kommunikáció további kapcsolódásai már egyértelműbben meg tudják mutatni, hogy a munkatársnő mosolya és a pártközpont ajánlása alapján felvett munkatárs tevékenysége az intézményesült szervezet explicit céljaihoz illeszkedik-e vagy sem.

20 Ennek megítélése még akkor sem lehetséges, ha a munkatársnő(k) minden korábbi mosolya a csábítást, a pártközpontból ajánlott munkatárs pedig minden esetben a politikai, és nem a gazdasági racionalitást jelenítette meg. Ezek az előzetes strukturáló tényezők ugyanis csak valószínűsíthetők, bizonyossá azonban nem tehetik a kettős kontingencia feloldásának módját az adott kommunikációs helyzetben.

szerveződések is jellemeznek. Vagyis a szervezet rendszerszintje is tükrözi azt a történeti esetlegességet, amely egyes részrendszereknek nagyobb lehetőséget kínál arra, hogy olyan szervezetek kommunikációjában megjelenjenek, amelyeket jellemzően egy másik részrendszer racionalitása határoz meg, miközben más részrendszereknek sokkal kisebb mozgásteret ad arra, hogy a „tőlük idegen” szervezetek kommunikációját strukturálják. Ezek a különböző gyakoriságú és súlyú megjelenések nem csupán az adott szervezet kommunikációjának sajátosságait formálják. Mivel a szervezeti kommunikáció a dominánsabban hozzá kapcsolódó részrendszer számára is környezeti irritációt jelent, az ez a más részrendszerek logikáját megjelenítő jelenlét a szervezeti kommunikációban azzal a következménnyel jár, hogy a szervezet rendszerszintjén is olyan környezeti impulzus keletkezik, amely külső racionalitások szempontját is tükrözi. Ezen a módon tehát a horizontális tagozódás mellett egy újabb összefüggésben jelenhetnek meg vertikális hatások, ezáltal is rámutatva arra, hogy a részrendszerek dinamikája egyaránt jellemezhető mellé- és fölérendelő struktúrákkal is.

Végül röviden érdemes utalni arra a különösen a kései Luhmann által kiemelt összefüggésre, amely a részrendszerek és a szervezetek alapvetően különböző szerveződésére utal. Míg Luhmann a szervezeti kommunikációval foglalkozó posztumusz kötetében (Luhmann 2001) a részrendszereket az egymásmellettséggel, a hierarchia nélküliséggel jellemzi, addig a szervezetek – a döntések középpontba állítása mellett – legfőbb sajátosságának azt tekinti, hogy azok a modernitás körülményei között is megőrzik erősen hierarchikus építkezésüket.²¹ Míg a modernitás funkcionális részrendszereit a jellemzőnek tekintett inklúzióval írja le, addig a szervezetek központi jegyének az inklúzió és exklúzió sajátos viszonyát tekinti, amelyben az exklúzióval való fenyegetés vagy annak érvényesítése a szervezet központi struktúráképző eleme.²² Luhmann ebben a kései munkájában a hierarchikus viszonyok szerepét még inkább kiemeli akkor, amikor a szervezet döntések általi kommunikációjának három premisszáját – a programokon, a kommunikációs utakon és a személyeken keresztüli kommunikációt – szintén erősen hierarchikus jegyekkel jellemzi (Luhmann 2001).

Eddigi fejtegetéseink logikája szerint feltételezhetjük tehát, hogy a modern szervezetek hierarchikus struktúrája sem maradhat hatástalan a részrendszerek racionalitására. Magától értetődően itt sem a belső autopoiéziszt alapvetően kialakító jegyként szemléljük a szervezeti kommunikáció hierarchikus szerveződését, hanem – a strukturális kapcsolódások komplex rendszerét feltételezve – környezeti irritációnak tekintjük. A szervezeti kommunikáció a részrendszerek

21 Luhmann egyenesen úgy fogalmaz, hogy a modernitás időszakában elképzelhetetlen komplexebb szervezet hierarchia nélkül. Csak a hierarchia által lehetséges az, hogy a különböző szövetségek, közigazgatási egységek, vállalkozások kiszámítható, kollektív cselekvőként képesek fellépni, hiszen a hierarchia biztosítja azt, hogy a szervezet vezetésének megfelelő útmutatók a szervezet céljaként jelenjenek meg a szervezet belső és külső kommunikációjában.

22 Mivel a szervezet rendszerszintjén a kommunikáció határának megvonása inkább a tagság–nem tagság megkülönböztetéssel lehetséges, az exklúzió leginkább a szervezetből való kizárással való fenyegetéssel vagy ennek érvényesítésével történhet meg, és nem a szervezeti kommunikációból való kirekesztést jelenti, mivel ez többnyire együtt járna az adott részrendszerből való exklúzióval is, amit azonban Luhmann – miként ezt a fentiekben is megfogalmazta – nem tekint a modern társadalom jellemzőjének. (Legalábbis az okcidentális fejlődés esetében.)

önreferencialitása számára figyelmen kívül nem hagyható olyan környezeti ingert jelent, amely a részrendszerek számára adaptációs kényszert eredményez. Ez a hatás ugyan nem befolyásolja a részrendszerek megkülönböztetési logikáját, bináris kódjának tartalmait, de – a társadalom leírásának jellemző óeurópai szemantikájához hasonlóan – a hierarchikus építkezésnek a társadalmi kommunikációt strukturáló hatását erősíti. Mindezek a belátások pedig a luhmanni társadalomelmélet részrendszerekre vonatkozó állításai szükségesnek ítélt korrekciójára hívják fel a figyelmet. Másrészt pedig új szempontokat adhatnak a modern társadalom differenciáltabb szociológiai leírására.

ABSTRACT: This study focuses on one of the basic questions of Luhmann's social theory relating to the description of modernity, namely, on the characteristics of subsystems. More specifically, it is aimed at gaining new recognitions concerning the relationships between subsystems. To do this, the study starts out from sporadic comments in Luhmann's late work indicating historical and current inequalities between functional subsystems that are characterised in essence by a coordinating structure. Supplementing these recognitions by new arguments, the study concludes that besides the horizontal relationships a variety of hierarchic (vertical) forms of organisation also develop under the conditions of modernity. The dynamic of the subsystems is also affected by external irritations of unequal weights and frequencies of occurrence which, though not necessarily overwriting the autopoiesis of the various subsystems, definitely influence the importance of the various subsystems in the process of social communication. The other part of the study points out – by analysing the organisation's system level among other aspects – that vertical segmentation is a characteristic of the entirety of sociality besides the horizontal structure. Consequently, the study concludes that the description of modernity in Luhmann's social theory is in need of some adjustment.

Irodalom:

- Beck, U. (1988): *Gegengifte. Die organisierte Unverantwortlichkeit*. Frankfurt am Main: Suhrkamp.
- Bognár B. (2008): Vallás és racionalitás a luhmanni perspektívában. *Világosság*, 9–10: 155–165.
- Bognár B. (2009a): Csalóka valóság? *BUKSZ*, tél, 314–324.
- Bognár B. (2009b): Miképpen lehetséges szociális rend? A modernitás rendszerelméleti integrációja. *Replika*, 66: 65–91.
- Bognár B. (2011): A tömegmédiá és a közéleti diskurzus. A manipulációs tézistől a milióstrukturális változásokig. *Jel-Kép*, 2–3: 3–29.
- Boltanski, L. (2008): A kritikai képesség szociológiája. *Replika*, 62: 39–55.
- Boltanski, L. – Thévenot, L. (2008): Mi az, ami van? A gyakorlat, a megerősítés és a kritika mint a bizonytalanság társadalmi kezelésének modalitásai. *Replika*, 62: 57–85.
- Bourdieu, P. (2002): *A gyakorlati észjárás. A társadalmi cselekvésről*. Budapest: Napvilág.

- Bourdieu, P. (2008): *A társadalmi egyenlőtlenségek újratermelése*. Budapest: Gondolat.
- Habermas, J. ([1985] 1998): Kitérő a szubjektumfilozófiai örökség Luhmann-féle rendszerelméleti kisajátítására. In uő: *Filozófiai diskurzus a modernségéről*. Budapest: Helikon, 297–310.
- Karácsony A. (1995): *Bevezetés a tudásszociológiába*. Budapest: Osiris–Századvég.
- Krawietz, W. –Welker, M. (szerk.) (1992): *Kritik der Theorie sozialer Systeme. Auseinandersetzungen mit Luhmanns Hauptwerk*. Frankfurt am Main: Suhrkamp.
- Luhmann, N. (1978): *Organisation und Entscheidung*. Opladen: Westdeutscher Verlag.
- Luhmann, N. ([1975] 1991a): Systemtheorie, Evolutionstheorie und Kommunikationstheorie. In uő: *Soziologische Aufklärung 2. Aufsätze zur Theorie der Gesellschaft*. Opladen: Westdeutscher, 93–103.
- Luhmann, N. ([1975] 1991b): Weltzeit und Systemgeschichte. In uő: *Soziologische Aufklärung 2. Aufsätze zur Theorie der Gesellschaft*, 103–133.
- Luhmann, N. (1991c): Am Ende der kritischen Soziologie. *Zeitschrift für Soziologie*, April. 147–152.
- Luhmann, N. ([1980] 1993a): *Gesellschaftsstruktur und Semantik. Studien zur Wissenssoziologie der modernen Gesellschaft. Band 1*. Frankfurt am Main: Suhrkamp.
- Luhmann, N. ([1981] 1993b): *Gesellschaftsstruktur und Semantik. Studien zur Wissenssoziologie der modernen Gesellschaft. Band 2*. Frankfurt am Main: Suhrkamp.
- Luhmann, N. (1993c): „Was ist der Fall?“ und „Was steckt dahinter?“ Die zwei Soziologien und die Gesellschaftstheorie. *Universitätsgespräche und Vorträge 3*. Bielefeld: StadtBlatt Verlag, 1–24.
- Luhmann, N. (1996): Tautologie und Paradoxie in den Selbstbeschreibungen der modernen Gesellschaft. In uő: *Protest. Systemtheorie und soziale Bewegungen*. Frankfurt am Main: Suhrkamp. 79–106.
- Luhmann, N. ([1997] 1998): *Die Gesellschaft der Gesellschaft I–II*. Frankfurt am Main: Suhrkamp.
- Luhmann, N. (1995] 1999): Die Behandlung von Irritationen: Abweichung oder Neuheit? In uő: *Gesellschaftsstruktur und Semantik. Studien zur Wissenssoziologie der modernen Gesellschaft. Band 4*. Frankfurt am Main: Suhrkamp, 55–100.
- Luhmann, N. (2001): *Organisation und Entscheidung*. Opladen, Wiesbaden: Westdeutscher Verlag.
- Luhmann, N. (2005): *Einführung in die Theorie der Gesellschaft*. D. Baecker (szerk.). Heidelberg: Carl-Auer.
- Luhmann, N. (2008): *A tömegmédiá valósága*. Budapest: Gondolat–AKTI.
- Luhmann, N. ([1984] 2009a): *Szociális rendszerek*. Budapest: Gondolat–AKTI.

- Luhmann, N. ([1981] 2009b): Organisationstheorie. In uő: *Soziologische Aufklärung 3. Soziales System, Gesellschaft, Organisation*. Wiesbaden: VS Verlag, 387–478.
- Luhmann, N. (2009c): Gleichzeitigkeit und Synchronisation. In uő: *Soziologische Aufklärung 5. Konstruktivistische Perspektiven*. Wiesbaden: VS Verlag, 92–125.
- Luhmann, N. (2009d): Haltlose Komplexität. In uő: *Soziologische Aufklärung 5. Konstruktivistische Perspektiven*, 58–74.
- Luhmann, N. (2010): *A modernitás megfigyelései*. Budapest. Gondolat-AKTI.
- Maturana, H. R. – Varela, F. J. (2010): *Der Baum der Erkenntnis. Die biologischen Wurzeln menschlichen Erkennens*. Frankfurt am Main: Goldmann.
- Münch, R. (1991): *Dialektik der Kommunikationsgesellschaft*. Frankfurt am Main: Suhrkamp.
- Pokol, B. (1990): Gesellschaftliche Teilsysteme oder professionelle Institutionsysteme? Reformulierungsvorschläge zu Niklas Luhmanns Systemtypologie. *Zeitschrift für Soziologie*, 5: 523–536.
- Pokol B. (1992): A professziótól a professzionális intézményrendszerig. *Szociológiai Szemle*, 1: 34–53.
- Schimank, U. (2007): *Theorien gesellschaftlicher Differenzierung*. Wiesbaden: VS Verlag.
- Schulze, G. (1993): *Die Erlebnisgesellschaft. Kultursoziologie der Gegenwart*. Frankfurt am Main: Campus.
- Willke, H. (1983): *Entzauberung des Staates. Überlegungen zu einer sozietaalen Steuerungstheorie*. Königstein/Ts: Athenäum.
- Willke, H. (2001): *Atopia. Studien zur atopischen Gesellschaft*. Frankfurt am Main: Suhrkamp.
- Willke, H. (2003): *Heterotopia. Studien zur Krisis der Ordnung der moderner Gesellschaft*. Frankfurt am Main: Suhrkamp.